

СВЯТИНЯ

ГОЛОДОМОР

СВЯТИНЯ І ГОЛОДОМОР

*“Не забудьте ж,
бо буде гірко мені
і на тому світі...”*

Документи і матеріали
з наукового архіву
Шевченківського
національного заповідника

*Київ
2003*

УДК 94(477)
ББК 63.3(4Укр)622

“Історія мого життя складає частину історії моєї батьківщини,” – писав Тарас Шевченко. Певно, так і літопис Тарасової гори є частиною літопису України.

Серед матеріалів наукового архіву Шевченківського національного заповідника зберігаються спогади очевидців про роки Голодомору в Україні 1932-1933 років, про початок спорудження меморіалу на Чернечій горі, записані провідним науковим співробітником Шевченківського національного заповідника **Зінаїдою Тарахан-Березою** під час праці над створенням науково-історичного літопису “Святиня”.

Неоціненне значення для розуміння історії Шевченкової могили, історії України мають і ці свідчення-сповіді канівців...

***Видання здійснене за благодійної підтримки
приятелів національного заповідника***

*Друкується за рішенням науково-методичної ради
Шевченківського національного заповідника у м.Каневі*

Упорядник видання: вчений секретар, завідувача науковим архівом Шевченківського національного заповідника

О.В. Білокінь

Фоторепродукції для видання з оригіналів світлин зробив

І.Ф.Синяцкокий

ISBN 966-96091-6-X

Дорогий друже!

Український народ почав споруджувати сучасний Шевченківський меморіал у Каневі в найтрагічніші для нього роки репресій та голодомору, штучно створеного сталінською тоталітарною державою. Так, тогочасна влада, щоб замаскувати свої злочини, цим самим хотіла показати всьому світові, як вона дбає про вшанування пам'яті борця за народне щастя, поета-пророка Тараса Шевченка.

Цілеспрямований геноцид проти українського народу з особливою силою виявився у Каневі — духовному центрі України. В околицях Шевченкової могили вимирали цілі села — Решітки, Ліпляве, Келеберда... Ось що відбувалося у Прохорівці, навіки пов'язаній з іменами Михайла Максимовича і Тараса Шевченка: *“В селі робилося страшне. В кожній хаті мерці..., їхали по селу підводою, заходили в кожну хату, виносили мертвих, везли на кладовище без трун. Ніхто не копав могил, а тільки присипали землею... більшість хат стояли у селі пустками, село стало німим...”*¹

Люди простували на Тарасову гору на спорудження духовного храму нашого народу – Національного Музею-Пам'ятника, щоб *“не померти з голоду і заробити баланду та два фунти хліба...”* (див. спогади).

Разом з рідним народом переживали цю національну трагедію і архітектори музею Василь Кричевський та Петро Костирко. Василю Григоровичу було вже шістьдесят років, і йому, славетному професору, у 1933 році, бувало, не виплачували заробітної плати – єдиного джерела існування – по

¹ *Спогади Оселедець Тетяни Йосипівни. – У кн.: Голод – 33. Народна книга-меморіал.// Підготували Лідія Коваленко і Володимир Маняк. – К.: “Радянський письменник”, 1991, с.277-278.*

чотири місяці. І для того, щоб купити щось із їжі, йому доводилося продавати на базарі одяг та інші речі². Нелегко було архітекторам, але ще тяжче народові, разом з яким вони зводили Національний Музей-Пам'ятник.

Будівельні матеріали почали привозити баржами під Тарасову гору влітку 1933 року. Спершу робітники вивантажували їх на берег, а потім переносили “козлами” на гору на плечах. Це була каторжна робота не лише для жінок, а навіть для чоловіків. Спершу всі роботи виконувалися вручну. І тільки пізніше було споруджено тут фунікулер, яким будівельні матеріали подавалися знизу на вершину Тарасової гори. І в той час, коли біля Шевченкової могили можна було ще якось порятуватися від смерті, то в самому Каневі, як тіні, блукали вулицями знесилені, змучені, голодні діти, жінки, чоловіки. Часто втрачали свідомість і навіть вмирали прямо на дорозі. Їх підбирали і звозили (не лише мертвих, а й напівживих) до мертвецької в лікарню, або в покинуту хату по вулиці Тараса Шевченка, яка вела до поетової усипальні: *“Згрузили в ту хату всіх і закрили на замок, щоб не розлазилися попід тинами, а вмирали там...”* (див. спогади).

Символічно, що саме 21 лютого 1933 року, в жахливий для нашого народу рік, помер і вірний хранитель Шевченкової могили Іван Олексійович Ядловський, про що розказали канівські старожили, які добре його пам'ятали. У свій передсмертний час він повідав одній з працівниць заповідника: *“Я з голоду помираю. Я живих людей тут не бачу. Всі помирають з голоду... Ніхто не приходить до Шевченка... І так плакав, бідненький...”* (див. спогади).

² *“Вадим Павловський. Василь Григорович Кричевський. Життя і творчість.” Видано Українською Вільною Академією у С.Ш.А., Нью-Йорк: 1974, с. 54.*

А під Тарасовою горою, на вулицях Монастирок, Ісковщина у 1933 році змучені голодом люди дійшли до людодіства: *“Отакі супостати, довели людей до того, що люди мертвих людей їли... Сильне горе було... Хай Господь відводить, щоб не знав ніхто такого. Скільки людей померло, якби їх перерахувати. Та хіба їх перерахуєш?!”* (див. спогади).

Це було повільне, безкровне нищення нащадків українського Пророка. Умирили мільйони не на полі битви, а в мирний час. Умирили за соціалізму, спотвореного новоявленими тиранами, які потоптали і викинули на смітник заповіді Господньої любові до ближнього, співчуття та милосердя.

І чи не святотатством було саме в цьому жахливому 1933 році розпочати будівництво Національного Музею-Пам’ятника на Чернечій горі? Чи ж правдиво лунають слова одного з тодішніх українських лідерів, звернені до Тараса Шевченка у Книзі вражень заповідника: *“Спи мирно, великий Тарасе, на своїй кручі. Твою Україну милу перебудовує і перебудує незабаром державний хазяїн її — робітник і селянин-колгоспник — у майбутню квітучу країну щастя і радості трудящих”*³.

Хай відповіддю на ці слова стануть спогади-сповіді канівців, які пережили цю національну трагедію разом із Тарасом Шевченком, а одночасно хай послужать вони і пересторогою сучасним та майбутнім лідерам України, щоб вони більше не допустили подібної трагедії та ніколи не ставили свої політичні амбіції вище інтересів власного народу.

Зінаїда Тарахан-Береза

³ О.Шліхтер, запис від 19 вересня 1934 року у «Книзі вражень». // *Фонди Шевченківського національного заповідника. - Книга вражень від 27 жовтня 1932 р. до 23 листопада 1934 р. - Арк. 32, с. 63.*

Чміль Ольга Павлівна, 1918 р.н.,
Канів, вул. Комарова, 1:

Починалася голодовка вже в 1932 році. Я тоді ходила у шостий клас. Давали нам тоді ще по одній чашечці чаю. Але незабаром через голод змушена була покинути школу, і не тільки я.

Того року були вже голодні, але ще не такі немічні, як у 1933 році. Урожай тоді був хороший, як Дунай. І хліб, і все було. Та хліба не дали людям, а той, що був у кого, — забрали. Навіть, бувало, жменю зерна знайдуть — то й ту заберуть. Повигрібали до зернинки все — і лишили людей без хліба. Люди бідні лушпайки їли, висівок жменю. Варили рижій — слизький він, його треба було довго варити.

Пам'ятаю, як у 1933 році ми пішли із матір'ю до Успенського собору, в якому відспівували у 1861 році Шевченка, паску святити, то взяли шматочок хліба житнього. А сестра зварила суп із кропиви та лушпайок картопляних... Ми не їли ні полови, ні липового листя не товкли, бо від нього люди дуже пухли. Пухли і від того, що пили солону воду, щоб їсти не хотілось, але від неї лопалась кожа і вода текла, а ноги були, як валянки. Один страх! Мені було тоді вже 15 років...

У 1933 році дуже велика смертність була у Каневі, люди сильно мерли від голоду. Але ще більше у селах району, де вимирали цілими сем'ями. І кожен шукав шляху, щоб вижити. Хтось рибину зловить, інший промислом якимсь займеться, а в кого було золото — хрестики, обручки чи сережки, — то здавали його в Торгсин за буханку хліба.

Чміль Ольга Павлівна
(на знімку праворуч).
Світлина 1938 року.

Мати Чміль Ольги.
Світлина 1933 року.

Чимало людей в пошуках шматка хліба повиїжджало з Канева у Росію, в Білорусію, до Одеси. Бувало, один чоловік виїжджав на заробітки, а, бувало, виїжджали цілими сем'ями. Траплялося, що в поїздах по дорозі вмирали. Більшість з тих, хто виїхав, — то спасся. А ті, хто лишився тут, вмирали повільною смертю. Брат мій Грицько, листоноша, влаштував і мене на пошту, тому що там отримували ми пайок — трохи борошна, що давало нам змогу вижити. В мої обов'язки входило розносити телеграми та прибирати на пошті. Прибирати мені до схід сонця допомагала моя матуся, а телеграми я розносила сама.

У мого брата Грицька було троє дітей, дівчаток. То одного разу дали нам на пайок борошна гречаного. Вони ж не просіяли його, щоб вистачило на всю сем'ю. Та як понаїдалися його з лускою, — то ледь вижили. Мабуть, та луска пов'їдалася в їхні кишки.

Я розносила тоді пішки телеграми по всьому Каневу — і все те горе бачила. Йде німічна людина — і раптом схилилося під тином чи сіло знесилене. А дехто й лежав просто на вулиці. Пухлі, живіт налитий рідиною. Йдеш, а воно сидить собі під тином, а в нього вже й ноги полопали. Біжить з них рідина. А друге лежить вже мертво — і не просить вже ні їсти, ні пити. А іншого вже підбирають підводою (возом) чи машиною. Не управлялися трун робити. Та й не було кому робить. Без трун ховали. А в селах у скриню, чи ящик всіх повкидають — та й везуть на кладовище. Ой, Боже, як страшно було! Добре, що ще хоч ховали...

А потім пішла я у найми дітей глядіть до тих, хто зміг, завдяки своїй посаді, оминати голод. І я вижила біля

них. Три роки пропало у мене, відстала від школи. Та як кінчилася голодовка, мені так захотілося навчатися. Але господиня не дозволила мені йти у школу. І я повернулася додому. Пішла переростком знову у шостий клас. Закінчила школу, педучилище, а там знову війна, голодовка у 1946-47 роках. У 1946 році була сильна засуха. Та тоді із Західною Україною не було кордонів. То їздили туди чимало людей рятуватися від голоду. За речі міняли зерно, борошно.

*Записала Тарахан-Берега З.П. 25 лютого 2003 року.
[Науковий архів ШНЗ, Ф-5, оп.4, спр.7]*

Іванов Петро Петрович, 1928 р.н.

Канів, вул. Сельце, 21

(колишній працівник Шевченківського національного заповідника):

Нас було троє, батька не було. Кожна мати хоче для своїх дітей всього найкращого, — то так і моя мати хотіла врятувати моє життя, і віддала мене в приют, надіялась на добрих людей... Так я потрапив з Канева до Переяславського приюту. Мені було п'ять років, і я на все життя запам'ятав той страшний рік мого дитинства. Я не знаю, скільки я там був, ну добре пам'ятаю, що нам давали по два листочки з капусти, і ми сиділи і гризли їх, як кролики. Нас було 52 таких, як я, і всі ми хотіли жити, але чорним силам було байдуже до нас. Їхня мета була така: чим більше нас не стане — для них краще.

Ліжок у нас не було, спали ми всі покотом, тулилися одне до одного, щоб зігрітися. Вранці не всі підводилися, кожну ніч хтось помирав. Над нашим будинком нависла чорна хмара: нас почала, як косою, косити дизентерія. З 52 дітей вирвалося із лап чорної смерті тільки восьмеро, решта померли. А якими людьми могли б вони бути!... бо ті, котрі пройшли через таку кухню смерті, — не могли бути поганими людьми. Та чорним силам вони були не потрібні. Їхня мета була як побільше знищити нас...

Коли приїхала моя покійна тьотя мене забирати з Переяслава, то я був майже відключений від життя. Пам'ятаю, як вона чистила варене яйце, а діти, котрі були ще жвавішими, билися за тими шкарлупами. Тьотя покликала

Іванов Петро Петрович.
Світлина поч. 1950 років.

мене до себе, я підповз до неї на четверіньках, бо ходити я вже не міг. Вона дуже плакала і давала мені очищене яйце, але я його вже не хотів. Я вже був настільки немічним та безсилим, що я до всього лишався байдужим...

Пам'ятаю, це було зимою, коли тьотя забирала мене із того приюту. Скільки вона намучилась зі мною, — то тільки один Бог знає. Ходити я не міг і нести мене з Переяслава аж до Канева було важко. Тьотя просила в кожному селі по дорозі додому, щоб дали коняку підвезти мене..., та не завжди на її прохання відгукувалися...

Після такого “курорту” я два роки не міг не то що ходити, а навіть не міг сидіти. Велике спасибі і низький уклін моїй покійній бабусі, яка все ж врятувала мені життя.

Люди доброї волі! Будьмо господарями своєї землі, бережімо кожний колосок, кожную зернину, бо як є у вашій хаті краєць хліба, то це вже не голод, це є життя....

Записано власноручно Івановим П.П. 2 жовтня 1994 року.

[Науковий архів ШНЗ, Ф-6, оп.4, спр.8]

Цінько Ганна Григорівна, 1909 р.н.,

Канів, вул. Бесарабія, 78

(колишня працівниця готелю Шевченківського заповідника):

Працювала я в 30-х роках швеєю при готелі Шевченківського заповідника... Красивий був готель, не такий, як ця казарма, що сьогодні стоїть.

Була тоді голодовка. Люди падали, як солома, по трупах же ходили. З голоду вмерла й моя мати. Ледь дитину свою врятувала тим, що чищу, було, на готелі рибу, та зберу жирні кишки — та пожарю їх — і даю дитині. А мати не хотіла їсти, все казала: “Миші краще дай!”.

Одного разу директор готелю послав мене до діда Ядловського, багатолітнього хранителя Шевченкової могили, щоб я йому костюм пошила на смерть. Видно, хтось сказав йому, що він уже доходить. Дали мені матерії чорної, в полосочку, щоб я пошила йому піджак і штани.

Я діда добре знала. Бувала в нього раніше не раз. Він мене дуже любив. Завжди нарве мені квіток, виноградом пригостить. Я з дитинства у нього там виросла.

Отож, як послав мене директор, то я й пішла. Ну прийшла. А він сидить такий висохший, труп один, дерев'яні ложечки робить (красиві ложки робив!). Я й кажу йому, що мене послали, щоб я костюм Вам пошила. А він мені:

— Я вмру і в цім костюмі, що на мені. Краще б ви мені їстоньки принесли. Я з голоду вмираю. Я живих людей тут не бачу. Всі помирають з голоду... Ніхто не приходить.

І так плакав, бідненький. Поки було подужає, то вийде, було, на гору — та хоч гукне кого. А як не зміг вже ходити — то не міг і гукнути.

*Цінько Ганна
Григорівна.
Світлина 1935
року.*

*Ядловський Іван Олексійович на ганку хати.
Світлина 1917 року.*

**Ядловський Іван
Олексійович.**
*Світлина кінця
1920-х років.*

Я зняла мірку, пошила йому костюм. Сказала директору готелю, щоб послав йому їсти. Але було вже пізно. Дуже вже він отощав. Не допомгла йому їжа. То так воно, бідне, і померло з голоду...

*Записала Тарахан-Берега З.П. 15 лютого 1995 року.
[Науковий архів ШНЗ, Ф-5, оп.4, спр.1]*

Береза Марія Гаврилівна,
1908 р.н., Канів, вул. Бесарабія, 2
(учасниця будівництва музею Тараса Шевченка):

То були жахливі часи. Ми жили тоді в Каневі, біля самісінького Дніпра, на вулиці Бесарабії, якраз на шляху, що веде до Шевченкової могили. Щоб вижити, пішли з батьком на будівництво залізничного мосту через Дніпро, адже у нас було тоді вже двоє діток — мала Катруся та немовлятко Наталочка. А давати їсти дітям не було чого. Все з нас викачали, не лишили нічогосінько, супостати. Від того, що не було чого їсти — у мене пропало молоко. І пішли ми на будівництво мосту ради того шматка хліба, щоб порятувати дітей.

Працювали каторжно з ранку до вечора. Була зима, морози, холод. А одягтися тепло та взутися не було в що. І ми, голодні і холодні, знесилені, працювали тут на вітрах, снігах та дощах. А потім треба було ще довго чекати шматок того глевкого чорного хліба, який вручали кожному окремо. І ми поверталися додому, опівночі, страшенно перемерзлі з тим шматочком хліба. Ми йшли і не знали, що там робиться з нашими дітьми. У хаті було холодно, адже не було без нас кому протопити. Діти холодні, а ми ще більш холодні з вулиці, з морозу, я боялася своїми холодними руками торкнутися до немовляти. Я жувала той глевкий хліб, робила з нього "куклу" і сунула в малесенький ротик немовлятка — і воно його починало смоктати. Спершу воно смоктало його, а з кожним днем дитя слабшало — і вже не хотіло брати того глев'яка, а тільки страшенно стогнало, як

*Береза Марія Гаврилівна.
Світлина 1928 року.*

старе. Серце розривалося від цього. А порятувати дитячко я не могла нічим. І зараз, через стільки років, я не можу забути того стогону. А одного разу ми повернулися додому — і Наталочка вже не стогнала, вона замовкла навіки...

Пішла я тоді працювати на будівництво музею на Тарасовій горі, також за шматок хліба та миску баланди. Нелегко було й тут працювати нам, особливо молодим дівчатам та жінкам, — але треба було якось рятуватися від видимої смерті: в Каневі вже падали люди від голоду прямо на вулицях. Не встигали вивозити їх до мертвецької. Батьків брат виїхав, рятуючись від голоду, до Карелії і написав нам, щоб ми виїжджали туди негайно з Катрусєю та моїми батьками, які жили на лівому березі Дніпра в с.Решітках (напроти Канева). Вирішили їхати, щоб не загинуло і друге дитя. А мої батьки не схотіли кидати хату, рідне село, як я їх не благала. То нам пощастило: нас ще пустили виїхати з України. Та незабаром, як повідомили нам з дому, — такий виїзд для помираючих з голоду людей був заборонений.

Нелегко було і в Карелії. Батько наш працював на лісорозробках, а я з Катрусєю — вдома. То я вишивала, щоб заробити хоч трохи на прожиття та що-небудь послати батькам на Україну. Та не всі посилки доходили. А коли прийшла їм остання посилка, то вони, побачивши в ній черству хлібину, поцілували її і почали їсти. Мати трохи з'їла — і зупинилася, а батько — не міг, хоч як мати не просила його зачекати, бо це небезпечно. І справді, наївшись святого хліба, він відразу вмер, а через деякий час померла і мати. Розказували мені очевидці,

як в Решітках їздила щоденно підвода попід хатами, на яку скидали мертвих людей. Матір мою кинули на віз прямо в чорній сорочці, не причесану, не одягнену, як годиться. І я ніби бачу її на цій останній дорозі — і серце крається все життя від болю: за що так познущалися над нашими батьками, дітьми, над всім нашим народом?

Я вже і сама, діти, стою на дорозі до іншого світу. Я вже давно приготувала своїй матері одяг в хустині — і спідницю, і кофточку, якраз на неї (вона була висока та ставна) і чисту сорочечку, і хустину, і панчохи та тапочки. І дуже прошу вас, не забудьте все це покласти мені в домовину, щоб я могла принести все це їй на той світ. **Не забудьте ж, бо буде гірко мені і на тому світі**, що не було кому вирядити її по-людськи в останню дорогу, в інший світ...

А тоді, коли я ще не знала, що їх немає в живих, і готувала їм знову посилку з Карелії, раптом отримую листа від маминої сестри — тітки Варки (невістки сторожа Шевченкової могили Івана Ядловського — вона була дружиною його сина Федора) про те, що їх вже немає на світі. Я поплакала, поплакала, а посилку все одно послала в Україну, тільки вже не батькам, а тітці Варці, в якій була вже своя велика сім'я. А через деякий час отримую від неї листа, в якому вона написала, що помер з голоду Іван Ядловський, і її мати Хтодоха (а моя бабуся), яка доживала свого віку вкупі з Іваном Ядловським, у хатинці біля Шевченкової могили. Та коли помер Ядловський у лютому 1933 року, то його поховав заповідник. А коли через два місяці померла бабуся Хтодоха, то її не було за що поховати, і вона мертва вже кілька днів

лежала вдома, адже не було кому викопати могилу — всі були настільки ослаблі, і говорили тільки, що якби було хоч що-небудь попоїсти, то, може б, вони і подужали це зробити.

І раптом повідомили їй про мою посилку. Ця посилка прийшла у надзвичайно важкий для них час. У ній було лише борошно та трохи цукру, хлібина. І це сприйнялося людьми як манна небесна. Почали варити затірку, зішлись, сповзлись люди, поїли її, ожили. Викопали і могилу під Тарасовою горою — до кладовища все ж не подужали. Я була щасливою почути про те, що хоч мою бабусю провели як і слід, по-людськи...

*Записала Тарахан-Береза З.П. від матері,
незадовго до її смерті, 15 лютого 1995 року.*

[Науковий архів ШНЗ, Ф-5, оп.4, спр.6]

Лопата Пелагея Юхимівна, 1912 р.н.,

Канів, вул. Бесарабія, 51

(учасниця будівництва музею Тараса Шевченка):

То був страшний час, якраз голодовка. Не було чого їсти, і ми йшли на Тарасову гору, щоб не померти з голоду, щоб заробити 2 фунти хліба (800 грамів)... Дуже важко було нам. Падали з ніг, але Господь нас укріплював. Босі, п'яти порепані, ноги побиті. Страдальниці були ми, як заключонні. До того доносилися, що в нас порозлазилося все. І коли нам одного разу дали натільні піджаки, то ми були їм такі раді...

Музей Тараса Шевченка почав будуватися у 1933 році. Все доводилось робити вручну. Багато було носильників. Не тільки мужчин, а й жінок, дівчат. А носити доводилося із барж, які привозили будматеріали. І ми вигружали на берег, або туди, де тепер клумба внизу. То ми носили будматеріали на “козлах”, які були збиті з дошки з двома ніжками, (ними зачіпали “козу” за плечі). На носилках не можна було носити — не було як з ними розвернутись. Як прибувала баржа — то ми вигружали самі на берег. Носили кирпич, пісок, камінь, аж поки не збудували багато вагонеток, які подавали на гору лєбьодкою, тягали тросом...

“Козлами” носили на гору — аж спини пооблазили, гноєм брались. По 40 штук кирпича брали, щоб швидше вигрузити. Раділи, що повечеряємо і хліба дадуть. Як привезуть дошки внизу 9 або 12-аршинні, то ми, дівчата, беремо по дві дошки вдвох: одна — спереду, друга — ззаду. Якщо винесемо 20 разів дошок, то одержимо по 2

*Лопата Пелагея Юхимівна
на груповому знімку (другий ряд, у центрі).
Світлина 1935 року.*

фунти хліба, а як 15 раз — то 1,5 фунти хліба. А тепер кажуть: як його зійти по сходах, а ми щодня по двадцять разів з дошками виходили на Тарасову гору...

Але ж як піднімемося, було, з Одаркою Пшеничною на гору з дошками, поставимо їх на перемчу — та як заспіваємо! То дід Карпо Притоцький, було, нам і каже:

— Ой соловечки-рєсчки! Ви ж їсти хочете, а ще й співаєте.

А ми йому:

— Ми вже відпочили, ми вже на горі!

А як же ми співали! Такі були горласті, співучі, голосні. Все співали. Чи їли, чи пили, а все співали...

Вапно гасили. У ями зсипали, воду лили і подавали на гору гашене. Ніколи не забуду, як копали траншеї, щоб закласти фундамент музею. Була люта зима, земля мерзла, сніг кругом, завірюха, очима дивитися не можна. Траншеї такі глибокі, що врівень з головою. Хлопці вибивали мерзлу землю ломами, а ми лопатами викидали її нагору. Голі, роздягнуті... Яке страданіє було! Я маленька, худа була, як ниточка. То було прошу Грицька Марченка, теж сироту, як і я: “Гриша! Ти не кидай такі великі грудки! Розбивай їх на меншенькі, бо я не подужаю викидати.” А Грицьку мене дуже жалко, то він, було, і послухає. Отак ми жили, отак музей строїли...

Місяць ждеш получки — ідеш, а тобі кажуть, що ти ще винен як не 15, то 16 карбованців у столову, що була в готелі. Каменщикам давали гроші, а ми, підносчики, і копійки не получали, ще й були винні. А за що ж жить? Давали три рази їсти в столові: затірку давали ні сіяну, ні віяну, а хліба отакенький кусочок, як той кізяк. А так

же важко робили: і пісок сіяли залізними ситами, і носили все, і подавали.

Я ж сирота була, нікогісінько у мене — ні батька, ні матері. А хата батьківська здорова. Після роботи ще й дров принесу з лісу, щоб протопити. На роботі ж в бригаді я була найменшою. А робила, мабуть, найбільше.

У жінок дітки маленькі — то біжать до них. Була така Марина, це в історію треба записати. У неї було троє дітей, найменшій, Мані, — 6 місяців. То вона ухопить в обід свою залізну мисочку із затіркою і несе дітям — побіжить з гори аж на Ісковщину — і в хату нема коли зайти: у вікно подасть дітям. А ті 2 фунти хліба поділить на чотирьох.

Як здумаєш, яке ми життя прожили... Хоч би й на музеї — скільки там людського труда, скільки страданія! Щоб не дочекатися такої жизні нікому ніколи, як ми тоді жили.

*Записала Тарахан-Берега З.П. 1 лютого 1991 року.
[Науковий архів ШНЗ, Ф-5, оп.4, спр.2]*

Герасименко Марія Леонтіївна, 1913 р.н.,

Канів, вул. Бесарабія, 48

(учасниця будівництва музею Тараса Шевченка):

Сьогодні ви бачите оцю красоту, цей музей, оці колони. Я приклала сюди теж своїх рук, свого здоров'я. Тоді ми все вручну робили, і, навіть, бетон: клали дошки, насипали ряд щебеню, ряд цементу й піску і поливали водою з двох боків. Потім цей бетон ящичками носили, отак і робили ці колони. Тоді тут стояла арматура, така густа, і це засипали отим щебенем, отим цементом.

Як мурували, носили цеглу на “козлах” (дощці з латами). Така дошка, що з метр її, а може, трошки більше, і дерев'яні дві лати прироблені, туди й накладалося цегли, скільки подужаєш. Надівали, ставили на плечі і виносили. Був тоді інженер Дукальський і начальник Дмитрієв. А коли перевіряли, за скільки часу я можу це на другий поверх винести, то я дуже старалася і як зачепилася та впала разом із цеглою... Знаєте, як стоїть над тобою начальник... Та то все нічого, молодість була...

Знизу від Дніпра був підйомничок невеличкий, вагонетка для цегли, бетону і піску. Там місце є, де пролягала путь. Возили вагонетку аж на пісок через дорогу, нагружали і тоді котили до підйомника, а там уже зачіпали за гачок, щоб везти на гору.

Так що, звичайно, слава тим людям, які працюють зараз, охороняють, але й наша часточка є у цій красі.

Мій батько покойний був у гружчиках. Я теж робила на будівництві музею. То ми ще якось існували, якось вижили в голодовку.

Наша хата була тоді, як і тепер, на Бессарабії, тільки внизу, біля Дніпра, недалеко від Тарасової гори. То я додому ходила обідати, щоб отримувати зарплату. Ті ж, що були з сіл, а багато хто і з Канева, за харч робили, - і їм зарплати не давали. Їсти влітку варили в Монастирку, під горою, на горбочку. А там, де зараз водокачка, - напнули намет і то була їдальня. То ті, що будували музей, порятувалися від голодної смерті. А скільки ж людей не змогло врятуватися!

Я вам розкажу, що я сама бачила. Вище нас жила одна сім'я Тимошевських, в якій помер з голоду хазяїн і донька. Лишилася лише одна жінка. А у чоловіка, що жив по-сусідству з нами, померли з голоду всі діти і дружина. І лишившись зовсім самотніми, вирішили вони спробувати щастя і пішли половити до Дніпра рибки волоком (молявником). Та в неї, бідної, вже сили зовсім не було: вона там і померла на березі Дніпра. То Уляна Лебедко, Ганна, я і хтось четвертий взяли її біля берега і якось винесли на могилки та там прикопали.

А на базарі тоді заможніші важили маленькими кусочками хліб. То я одного разу власними очима бачила, як голодний хлопчик років 15 (я його знала, він з Цегельні) вхопив кусочок хліба і побіг з ним. А їх душ три женуться за ним. І раптом він упав у пісок разом з тим хлібом. А вони наздогнали його і б'ють його, бухкають його з усієї сили у спину, - а він, бідний, ніби не чує нічого - лежить і зі сльозами кусає той хліб з піском...

Від голоду язва ходила тоді страшна. Люди пухли – і починало тіло чесатися, а потім ятритися. І багато жінок молодих померло тоді: нога заболіла – і все, приходив кінець. В Канарейки надворі хлопець лежав: де пальці –

*Герасименко Марія Леонтіївна
на груповому знімку (крайня ліворуч).
Світлина 1931 року.*

там рани такі відкриті, а на них - простягнуті голі жили... Отаке страшне було. Дуже страшне.

Люди пам'ять втрачали від голоду, навіть діти. Ми ж жили якраз біля дороги. Одного разу чую я вечором, як рипнули сінешні двері. Я виглянула, а це Катя з Монастирка, років чотирнадцяти. І вже бідолашне моститься лягати спати в сінях, думає, що вже прийшло додому. Їй, бідолашній, вже все байдуже було.

А то іду – а на Сельці, під магазином, молодий чоловік лежить, красивий такий, років 35 - і весь чорний від голоду: така муравиця була у бідних людей на обличчі. А іду назад – а він вже мертвий лежить...

Падали люди не тільки по дорозі, а й на городах. Так було і з мачухою Уляни Лебедко. Пішла на город якусь бур'янину з'їсти, - та там і впала біля неї, а сил підвестися вже не було. То ми пішли притягли її – то вона й померла до ранку на печі.

Жила по сусідству з нами Поля з чоловіком. У них було четверо дітей. То чоловік пішов на заробітки у село Михайлівку, де ліс ріжуть. Там він і вмер з голоду. А вона рішилась в Білорусію поїхати за шматком хліба, - а дітей покинула. То я як зараз бачу, як її восьмирічна дівчинка побачила у нас на городі зелену цибулю. Нам її жаль було, то ми не боронили їй рвати. Вона ж наїлася її та так і померла з тією цибулинкою в ручці. А потім менша її сестричка вмерла. А незабаром померли і старші, дівчинка і хлопчик, в чужій, пустій хаті від голоду. А мати думала, що порятує їх. Вернулася – а їх вже нікого немає...

Записала Тарахан-Береза З.П. 1998-2003 року.

Дик Наталія Тимофіївна, 1923 р.н.,
Канів, вул. Бесарабія, 28:

Важко згадувати, але таке і забути не можна, що люди в ті роки пережили, хто вижив і хто остався в живих. Наша сім'я була велика — батько, мати, і нас шестеро дітей: я, Фрося, Поля, Марія, Надія і Гриша. Я була найстарша. Мені було дев'ять років у той час. Голодувать почали із зими 1932 року. Коли у батьків було там якесь золото, то поміняли на їжу. Ще і одежа яка була, також поміняли на їжу. А коли не стало чого мінять під весну 1933 року, сім'я почала голодувать. Батьки ж почали пухнуть. Менші діти почали вмирати. Я була із дітей сама старша у сім'ї. Я і менша моя сестра Фрося почали весною йти з дому. Жили ми на улиці Цегельні (тепер Котова), а ходили по місту, по смітниках, попід столовами, по базару. Може нам хто крихту коли і давав, але ми були уже обидві пухлі. Ледве поверталися додому. А коли не подужали дійти додому, то спали десь під тином.

Їли ми з липи бруньки і з акації цвіт. А одного разу ми повернулися з Фросею додому, то менших дітей уже не було: Полі, Марії і Наді. А батько і мати з грудною дитиною Гришею робили в школі: прибирали і замітали. Одного разу ми прийшли непритомні. Полягали на лежанці спать, то Фрося тої ночі умерла біля мене. Я пішла до сусідів, мене не впустили. Потім я пішла до діда і баби. Це були батькові батьки. Вони мене теж не впустили, боялися, щоб я в них не вмерла. То я вернулась і полізла на піч, і рядом з мертвою сестричкою спала. А рано не знаю, де я пішла. Я не бачила нікого, коли

кого хто хоронив. Я продовжувала бродити по смітниках, спала під тинами, бо додому не подужала приходити. Два рази забирали на машину не тільки мене, бо таких, як я, котрі валялися під тинами, було багато. То вони, щоб люди не вмирали по дорогах, звозили до одного приміщення. Перший раз звезли нас до мертвецької і покидали, як дрова. То хто кінчився, а хто не вмер, розлізися, хто куди, і продовжували тинятися. Сьогодні думаєш про це з великим жахом, а тоді було все одно. А другий раз нагрузили повну машину і старих, і малих і привезли на вулицю Шевченка, де була хата старенька, і згрузили в ту хату всіх і закрили на замок, щоб не розлазились попід тинами і оставили на ніч вмирати там (*тепер на тому місці знаходиться будинок № 88*).

Вікна були низенько там. То хто подужав, відкрили вікно і повилазили вранці. А я не вмерла, а вилізти з вікна не подужала, бо дуже пухла була. Переночувала я з тими трупами. А коли я вранці стояла біля вікна, то йшла по дорозі Катерина Федотівна з Сельця, а вона була старшенька за мене. Вона несла варені лушпайки в котьолку. Я її погукала, і вона прийшла до вікна. То я попросила її: "Дай мені, Катю, жменьку лушпайок". Вона зразу мені не давала..., а я дуже просила, то вона мені дала жменьку. Потім я попросила її: "Витягни мене з вікна". То вона витягла мене. Це був ранок. Я з'їла ті лушпайки і пішла додому. Але того дня я не дійшла, бо не подужала. Переночувала в лісочку під шовковицею, ще, пам'ятаю, і дощ ішов. Зняла з голови хустину, щоб укритися нею. На другий день, коли прийшла додому, то я уже з двору не вийшла. Почало все тіло лопать і текти

*Дик Наталія Тимофіївна.
Світлина 1950 року.*

з нього. Почало гнисти. Впала на ноги і не ходила два роки ногами. Але яка то сила мене вдержала на цій стражденній землі. У дванадцять років пішла в школу. Після голодовки взагалі були класи різного віку, переростки.

Великою була наша сім'я. Та всі померли у голодовку. Лишилися тільки ми з матір'ю. Батько не вернувся з лісу, там помер. Я не пригадую його мертвим. Як його хоронили, як хоронили моїх сестер і найменшого брата — нічого не пам'ятаю. Пригадую тільки, як я блудила пойд тинню та бур'ян їла. По Каневу багато було під тинами. Де я спала, де я ночувала — ніхто мене не питав. Була ні вдіта, ні взута, голодна. А як вижила, не знаю, Господнім духом. Боляче на душі і зараз — отаку трагедію пережити. Як побачу і сьогодні бідних людей — боляче на душі робиться.

*Записано власноручно Дик Н.Т. 1 листопада 1995 року.
[Науковий архів ШНЗ, Ф-5, оп.4, спр.3]*

Мазуркевич Ївга Степанівна, 1910 р.н.,
Канів, вул. Монастирок, 9

*(колишня працівниця Шевченківського
національного заповідника):*

Багато горя приніс нам голод. Ми й тоді жили в Монастирку під Тарасовою горою. Наша хата була по сусідству з хатою Артема Сущенка (рідного брата Параски Данилової), на тому місці, де зараз хата Саші Омельченко стоїть. Артемова жінка Параска була вагітна саме, а було в них тоді вже троє дітей: хлопчик Гнат та ще дві зовсім маленькі дівчинки: Катя і Маня, рочків по два. Ще молоді були і Артем, і Параска, бо діти ж невеличкі були. А тоді ж позабирали уповноважені все, що в кого було. У нас і рижій забрав у двох горщечках активіст Семен. Ніде не можна було сховати нічого. І зараз пригадую, як ті малюточки Артемові сиділи на лежанці і так жалібно просили свою матір Параску: іба (хліба), ам (гам)... Отакі супостати, довели людей до того, що вони мертвих людей їли, навіть, власних своїх дітей! Сильно велике горе було.

Так отой Артем і вагітна Параска з'їли трьох своїх дітей, як вони померли з голоду. А потім, як він вмер, то вона і його стала їсти. Всього не з'їла, кусок остався. А кістки були і в грубі, і в погребі. Сусіди догадалися, що трапилося — і заявили про це. Відразу ж ту Параску забрала міліція — то з того часу ми й не бачили її. Очевидно, і вона померла. Так в голодовку загинула вся їхня сім'я.

Мазуркевич Івга Степанівна.
Світлина 1936 року.

Ой, горе ж було, горе. Хай Господь відводить, щоб не знав ніхто такого. Скільки людей померло, якби їх хто перещитав! Хіба вже перещитаєш?..

Записала Тарахан-Берега З.П. 19 березня 1993 року.
[Науковий архів ШНЗ, Ф-5, оп.4, спр.4]

Мазуркевич Ганна Степанівна, 1916 р.н.,
Канів, вул. Монастирок, 9

(колишня працівниця Шевченківського національного заповідника):

Нас порятувало в голодовку лише те, що батько рибину коли зловить. То мати за неї купить батькові шматочок хліба, а нам виміняє на неї стакан борошна. Звичайно, цим вона не прогодувала б нашу велику сім'ю. Та вона сушила листя з липи, перетирала його, а потім просіювала на сито — і в цей перетертий порошок додавала трішки борошна і пекла нам маторженики (*млинци*), які не давали нам померти. Батько, бачачи, як страждають його діти, щоб не бачила мати, свій хліб таємно віддавав по шматочку нам. То у батька почали пухнути ноги. А ми побачили та й сказали матері і відмовилися від його порції, хоч нам, голодним, дуже потрібна була та крихіточка хліба. Рибалки помітили, що він приходить на роботу без хліба і почали ділитися з ним своїм шматочком.

А Хтодосиха Марія, наша сусідка, була вагітна. Від голоду майже зовсім осліпла, хоч і молода ще була. Була вона і раніше худою, а тоді і зовсім подалася, така, як тенечка, стала. Одного разу бачимо, вона стоїть під шовковицею і плаче, адже хоче їсти, а не може знайти навіть шовковицю, бо вже не бачить і її. То ми дали їй свою лепьошку, назбирали шовковиць та й дали їй. А вона замість чоловіка сторожувала на Тарасовій горі. І якось побачив її тут, бідолашну, один екскурсант і почав

*Мазуркевич Ганна Степанівна.
Світлина 1935 року.*

розпитувати, чому вона така виснажена. Вона йому розказала. То він витяг із сумки коржа і дав половину їй. А потім оглянув “Тарасову світлицю”, всю територію та й зібрався йти. Та побачивши знову Марію, не втримався, підійшов до неї та й каже:

— Нате вам і цей шматок коржа. Вам більше треба його, ніж мені. Я доїду й так до Дніпропетровська...

І Господь таки змилосердився над голодуючою Марією та над її майбутнім дітям. І послав на допомогу їй українського поета Павла Тичину, який приїхав на той час до Канева. Спершу зустрівся він з її чоловіком на березі Дніпра, коли той рибалив. Розговорилися. І договорилися до того, що Тодось під час розмови вжив примовку: “Причепився, як муха на тичині”. А поет і сказав йому: “ А я теж Тичина”. Чоловік схарапудився. Зробилося йому ніяково. Почав вибачатися, що ця примовка вирвалася в нього ненароком. Та поет почав його заспокоювати, мовляв, нічого поганого він не сказав, що це не страшне.

Став поет з ним і далі балакати, а потім прийшов до музею. Побачив Хтодосиху. Вражений її страдницьким виглядом, дав їй грошей. Дуже підтримав, а потім сказав: “Приїдьте до мене”. Якби він її не підтримав, то вона і діти її померли б. Підтримував він її і після смерті чоловіка, коли вона лишилася з маленькими дітками сама. І ця невеличка, як дитина, жінка билася в житті, як риба об лід, і завжди говорила, що спас її та її дітей Павло Тичина.

*Записала Тарахан-Берега З.П. 4 червня 2003 року.
[Науковий архів ШНЗ, Ф-5, оп.4, спр.5]*

Бутко Марія Мусіївна, 1917 р.н.,

м. Канів, вул. Ісковщина, 7

(учасниця будівництва музею

Тараса Шевченка):

Робила і я на Тарасовій горі, як музей будували. Мені було тоді шістнадцять років. Я була наймолодша у нашій бригаді. Я воду носила з Дніпра на гору по 17 разів в день. Така норма була. Спершу все вручну робили. Пізніше трохи полегшила нашу роботу лебьодка, якою піднімали на гору будівельний матеріал. Тоді вже кирпич підвозили підводами до лебьодки та грузили його на вагон, а на горі вже носили кирпич на будівництво музею на плечах дерев'яними “козлами”. Грошей нам за роботу не платили. Робили за житню затірку. І чим ми тоді, бідні, харчувалися? Пилиповичка Маруся варила нам їсти на готелі. Варила для лебьодчиків густішу, а нам, простим робочим, — ріденьку затірку. Пошлють, було, мене принести лебьодчикам затірки. А я була така чесна. І сама не відважуся хоч трохи тієї затірки з'їсти, а тільки дорогою пальчиком хоч одну галушечку витягну.

А одного разу, пригадую, принесла я з дому скибки солоного гарбуза. Під час перерви, як посідали ми стомлені та голодні на горі відпочити кружком, я пригостила всіх цими скибочками гарбуза. А з нами робила Марія Загородня (на Сельці вона жила), у якої був дуже гарний голос. Як зараз бачу, як вона тримає ту гарбузову скибку перед собою у витягнутій руці, а потім як заспіває про наше голодне і тяжке життя, і кожне слово проймало нас до глибини душі. І зараз звучить ця пісня у моєму серці:

Люди живуть, як сади цвітуть,
А моя голова в'яне, як тая трава...

І, слухаючи ту пісню, почали ми всі гірко плакати. Той музей нашими сльозами облитий. Боже, Боже! Цього й згадувати не можна. Я прикута зараз до ліжка, але все ж і сьогодні згадую Шевченків музей, як він починав гірко будуватися...

А почалася голодовка через колективізацію. Господар, який трудився на власному полі, не хотів іти в колгосп. То вони все й повитрушували, повикачували з людей. А тоді тим, хто йшов у колгосп, обіцяли допомогу.

У нас була на горі левада з гектар, біля якої ми так упадали. Вручну копали і засівали. А наша мама була вдовою. Так вони наклали на неї податок — 20 пудів хліба. Не зібрали ми такого врожаю, то мама мусила була купити ще у людей кілька пудів, щоб віддати борг державі. А в нас же сім'я. Що нам робити? Очевидно, помирати з голоду. Отже, змушені були вступити в Канівський колгосп. Аж моторошно стає, коли згадаєш, яке страшне життя ми пережили. А потім відібрали і нашу леваду. То мати, як ішла до лісу по дрова мимо неї і побачила, що на ній вже інші люди господарюють, — як упала в ярку на землю, то так ридала та билася об неї, що, певно, й земля дрижала.

Прийшла й до Канева страшна голодовка. Багато людей загинуло тоді. Хто не склав, не опустив руки та кинувся щось робити, — той спасся. Так, бачачи, що ми загинемо, три брати мої поїхали до Києва шукати роботу, а ми з матір'ю, бувало, купимо картоплі, почистимо її. А у нас був рижій — то ми потовчемо його, аж поки він

не почне пахнути. А потім наробимо з картоплі млинців і нажаримо на тому рижію. І вони пахли. Гарячими ми продавали ті картопляники біля канівської пристані грузчикам. І вижили завдяки лушпинню з тієї картоплі та липовому листю.

І зараз, як заплющу очі, бачу, як лежить на дорозі проти Тирсенків під Ісковщанською горою молода, красива, знесилена голодом жінка з речами якимись на простягнутій руці, які надіялась обміняти на крихту хліба, і благала: “Дайте, ради Бога, хоч раз щось уку-сись”. Але, ніхто не зміг їй чимсь допомогти, адже тоді кожен з нас шукав собі щось поїсти, щоб не загинути, але не знаходив. То був час, коли речі втратили свою цінність. Так і померла та жінка з простягнутою до людей рукою по дорозі до Шевченкової могили.

Не знаходячи собі чого поїсти, люди доходили до найстрашнішого — їли мертвих людей. Так трапилось тоді і на нашій вулиці: коли померли в Андрущенків діти, то вони постягали їхні трупи у погреб і поїли... Ні, ні, не можна згадувати без жаху тодішнього життя...

А як ми паску пекли у 1933 році?.. Спромоглася мати купити до Великодня лише один стакан яшного борошна і два стакани житнього. І вчинила пасочку на всю сім'ю у маленькій мисочці. Посипала лопату борошномцем — і в піч. А це тісто без відповідних приправ почало в гарячій печі злазити з лопати і попливло по черені. Тоді мати взяла жмут соломи та поклала зверху тіста і запалила. Після цього вона вже не витягла, а вигребла з печі те тісто кочергою. Нести його до церкви святити вже було неможливо. То ми поїли його неосвяченим і були щасливі, що

*Бутко Марія Мусіївна.
Світлина 2000 року.*

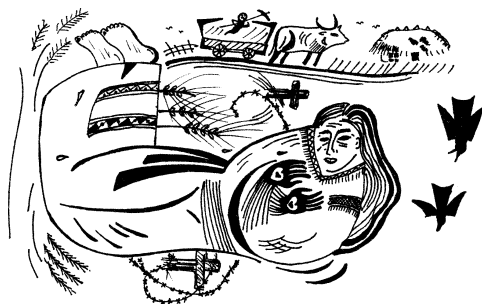
хоч в цей Великий День попробували святого хліба. А мати пішла до церкви без паски...

Моя родина споконвіку живе на Ісковщині, якраз біля кладовища. Багато було поховано на ньому людей в час голодовки. Тоді ніхто не копав могил глибоких, як тепер. І ховали без домовин. По коліно виривали могилку — і просто пригрібали труп землею і на горі, на кладовищі, і під горою. Скрізь, де могли. Не мали сили копати...

*Записувала спогади Тарахан-Берега З.П.
впродовж кількох років.*

Остаточно завершила запис 22 липня 2003 року.

[Науковий архів ШНЗ, Ф-5, оп.4, спр. 9]

Сліпченко Лідія Гаврилівна, 1923 р.н.,

м. Канів, вул. Монастирок, 24

(колишня працівниця Шевченківського заповідника):

Почалася голодовка — і почалося наше горе. Жили ми під Тарасовою горою. До 1933 року якимось трималися, а потім змушені були жебрачити. Спершу ходила я, мала, ще з меншою сестричкою Одарочкою попід хатами. Якщо випросимо хоч суху шкоринку хліба чи жменьку лушпайок — то їй тому раді, адже напечемо з тих лушпайок маторжеників. Та з кожним днем ставало все гірше — і батько поїхав у Білорусію: працював в Речіцах сторожем у колгоспі. А від нього довго звістки ніякої не було, — а ми вже почали пухнути. То мати взяла мене з трьохлітнім братиком Павликом та семилітньою сестричкою Одарочкою на пароплав та повезла до Києва. І сіла мати з простягнутою рукою на Хрещатику з нами — такими худими, голодними та нещасними. То спершу до нас підійшла якась жінка, в якої не було дітей, і попросила віддати їй Одарочку додому. І хоч матері невимовно тяжко було розлучатися з своєю дитиною, однак вона погодилася на це, адже знала добре, що сама не зможе порятувати трьох своїх дітей від голоду...

А потім до нас підійшли ще дві жінки і почали нас розпитувати, звідки ми. Мати все розказала. Вони вислухали, а потім покликали двох міліціонерів — і ті забрали нас. Пам'ятаю привезли нас у такий великий будинок. То нас з Павликом пропустили у великі двері, а матері не дозволили йти з нами. Ми зупинилися у великому вестибюлі, в кінці якого був великий зал, куди заходили і

*Сліпченко Лідія Гаврилівна
біля музею Тараса Шевченка.
Світлина 1939 року.*

виходили міліціонери. Коли двері відчинялися, то ми бачили, як багато їх там. Через деякий час якась жінка принесла і дала Павлику скибочку хліба з маслом. Він дуже зрадів. А за великими дверима чути було плач нашої матері. Міліціонер рвучко відчинив двері і грубо відштовхнув її від дверей. Я бачила, як вона покотилася вниз по сходах і благала: “ Не бийте мене! Віддайте мені моїх дітей!” Та міліціонер зачинив перед нею двері. І за дверима було чути її голос: “Діти мої рідні, Лідочко і Павлику, верніться до мене!” Я кажу братику: “Тікаймо до матері!” Та він, голодний, вже не міг відірватися від скибочки хліба, тому й не схотів слухати мене. А я побачила, як хтось іде до цих великих дверей, — прошмигнула в двері до матері. І ми втекли звідти, а Павлик лишився за дверима. Все це я бачу і сьогодні перед своїми очима...

Повернувшись з Києва до Канева, я в школу не ходила, а продовжувала жебракувати тільки тепер із сліпим Андрієм (вітчимом Хтодоськи). Блудили з ним і по Каневу, і по навколишніх селах. Що я тільки не бачила під час цього блукання. Найбільше ж, як умирали люди. Ідеш, а людина лежить на дорозі з розкритим ротом. А збайдужілі до всього від голоду люди переступають труп і йдуть далі. Отаке наробили тодішні бандити. Справжні бандити! Сталін це наробив. Довів наш народ до такого нечуваного стану. Коли б ніхто не бачив того, що нам довелося бачити. Скільки загинуло людей!

А потім ми з матір'ю поїхали рятуватися до батька. Ми пливли до Білорусії пароплавом по Дніпру і, звичайно ж, без квитків. Вигонали нас майже на кожній пристані. А ми чекали наступного пароплава і знову намагалися

потрапити на нього. Ми їхали і йшли пішки від села до села пухлі, холодні, голодні. Хто пустить в хату, а хто й не пустить. Не раз ночували в полі під відкритим небом, але якось добралися до Білорусії. Та з батьком ми розминулися: він на той час поїхав до нас додому. Хотів побачити дітей, а побачив пусту хату. Тільки заплакав, бідний. Вернувся в Білорусію та й помер там. Зарили його десь там, над Дніпром, на піску.

А ми ще поблукали з матір'ю по Білорусії. Мати працювала там в колгоспі. Колгоспникам давали їсти два рази на день. Але, на жаль, дітей в їдальню не пускали. А коли погодують людей, то повар мив посуду і виливав помії в бідони, які стояли на вулиці. То я чекаю на ті помії. Підйду до того бідона та закладу свою маленьку ручку в ті помії і дістану якусь галушечку чи лушпайку, яка плаває зверху, та й з'їм — ото й було всієї моєї радості. Спали в гуртожитку. То поки мати на роботі, — я нарву в полі цвіту клеверу, а як вона повернеться з роботи, — сідаємо та їмо ті квітки. І як ми змогли все те перенести, — не знаю.

За той час, коли ми блукали по світу, нашу хату розібрав готель. І ми як приїхали з Білорусії, не мали де жити. Ходили по хатах, в яких в голодовку повимирали люди, аж поки наша мати якось не збудувала оцю малесеньку хатку. Згадую пережите і запитую себе: де мій братик Павлик? Мабуть, помер, адже одна шкурочка була на ньому. Чому я не померла тоді? — Не знаю. Хай Бог милує і заступає всіх людей від такого життя, яке бачили ми.

*Записала Тарахан-Бережа З.П. 23 липня 2003 року.
[Науковий архів ШНЗ, Ф-5, оп.4, стр.10]*

Слинько Олексій Савович, 1914 р.н.,
м. Канів, вул.Монастирок, 14:

Я з родини гончарів, які споконвіку жили біля Меланчиного потоку, під Чернечою (Тарасовою) горою, на вулиці Монастирок. І я також все життя був гончарем, до речі останнім в Каневі. Багато я бачив на своєму віку за майже дев'яносто прожитих літ і доброго і поганого, пережив війну. Але сьогодні можу вам щиро сказати, що голодовка ще страшніша за війну. На війні: вистрелили — та й нема людини. А помирати з голоду доводилося людям довго і в страшних муках: найгірше з голоду помирати. На моїх очах вимирав Монастирок. Пустіли хати. Наша ж хата і тоді стояла на цьому самому місці, біля кладовища. То довелося все те горе, що принесла голодовка, бачити мені власними очима.

У 1933 році можна було порятуватися від смерті, лише виїхавши за межі України, адже у людей все забрали, де б хто не заховав — на полиці, у горшку, в матраці, на городі, навіть, за іконою. Багато померло людей, а частина, рятуючись від видимої смерті, виїхала до Білорусії. Та багато й там померло наших дітей...

Немало батьків не тільки в Монастирку, але й у Каневі, змушені були своїх рідних дітей завозити до великих міст і кидали просто на вулиці, надіючись, що їх хтось візьме і порятує від голоду або забере у дитбудинок. По сусідству з нами жив мій дядько Прокіп, то старші його доньки завезли також до Києва двох своїх менших братиків — Олексія та Федю — і покинули на київському товчку, втікши від них. Мої ж батьки з трьома

дітьми лишилися на місці і вижити їм в ті страшні часи допомогла лише левада на Березовій. На ній ріс рижій, з якого вони давили олію та віджимали макуху. Ось та олія та макуха і врятували нас.

Мені було тоді дев'ятнадцять років, і все те страхіття довелося не тільки бачити власними очима, а й ховати весь час померших від голоду на кладовищі, що було рядом з нами. А скільки наших монастирців було поховано тут! Приходили люди і просили мене допомогти поховати їх рідних. Адже не було кому ховати. Всі слабі були. Лежали трупи вдома тривалий час. Так було і в хаті, яка стояла там, де сьогодні теплиця музею Шевченка стоїть. Померла бабуся там, а поховати не було кому. Родичі не ховали тоді, сил не було, адже були пухлі, або вже й самі були готові померти. Кому ховать було? Жили з покійниками в хаті. То страшне було. Мусів рятувати. А жінка Пінчука з Бесарабії дійшла до Монастирка у нашу вузьку вуличку — і впала мертва. Довелося і її заховати в землю на нашому кладовищі... До того людей довели, що не маючи чого їсти, їли тих, хто помер, навіть своїх мертвих дітей. Я це добре знаю, адже мене брали свідком, коли міліція забирала вагітну Параску, котра з Артемом поїли своїх мертвих дітей...

Та ховав я не лише монастирців, а й дітей з навколишніх сіл... Справа в тому, що тоді пристань для пароплавів була неподалік Тарасової гори, біля турбази, яка належала Шевченківському заповіднику. Багато ж людей з Канева та навколишніх сіл намагалися виїхати кудись в пошуках шматка хліба. І всі їхали пароплавом по Дніпру (єдиним тоді у Каневі видом транспорту). Батьки вивозили дітей

*Слинько Олексій Савович.
Світлина 1935 року.*

із найближчих до Тарасової гори сіл Пекарі, Хмільна та інших, щоб порятувати їх від голодомору. Та діти часто помирали. І їхні трупи з пароплавів весь час приносили селяни (батьки цих померлих дітей) в Монастирок на наше кладовище, найближче до пристані, — і клали просто на землю. Інколи були вони чимось прикриті, а то й зовсім не прикриті нічим. Вийдеш з хати, глянеш, а вже знову мертва дитина лежить, — а нікого коло неї немає. І це тривало постійно — цілу весну та літо 1933 року. Живучи поряд, хіба можна було дивитися байдуже на їхні трупи, які розкладалися?! Батько старий вже був і теж замучений від голоду. Не подужав вже він ці могилки копати. А я був трохи сильнішим, тому саме мені доводилося ховати в землю цих маленьких мучеників. Сам ховав, ніхто мені не допомагав. Лець не щоденно.

То були не такі поховання, як тепер. Хто б міг у той час викопати справжню могилу? Це були неглибокі могили по коліно, в яких ховали людей без трун. Їхні трупи лише трохи прикидалися землею. Я покажу вам зараз їхні запавші вже могилки. Скільки їх тут? Не знаю. Не рахував. Ось вони всі перед вами. Як заходити на цвинтар — зліва два ряди. А в кожній могилці по троє-п'ятеро дітей, і маленьких, і шкільного віку, і дівчаток, і хлопчиків... Хай Бог милує! Якби такого ніколи не бачити...

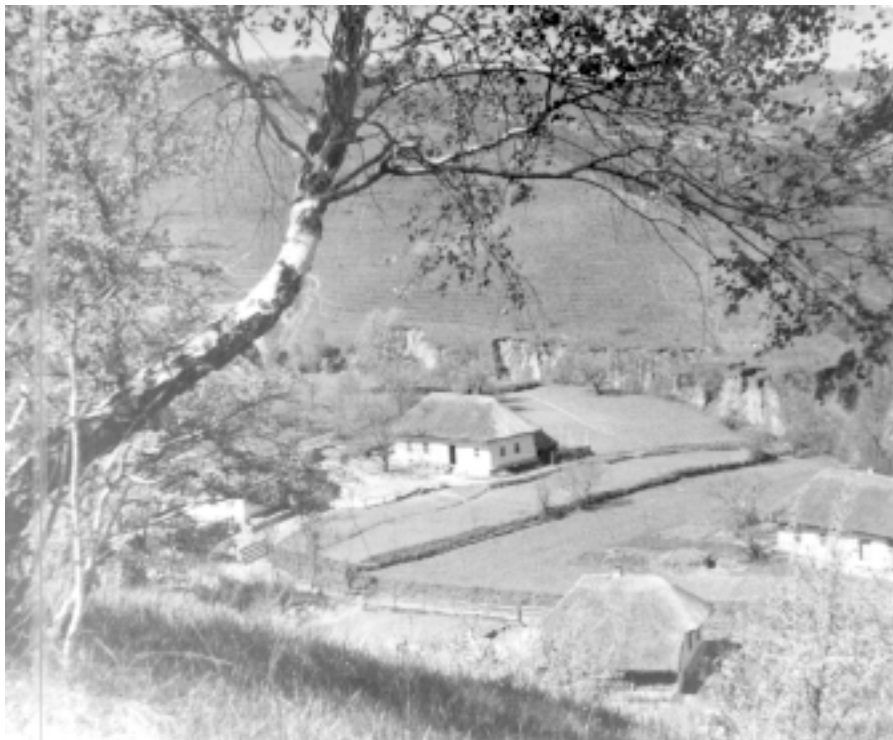
*Записала Тарахан-Берега З.П. 4 червня 2003 року.
[Науковий архів ШНЗ, Ф-5, оп.4, спр.11]*

Фотоілюстрації:

Світлини 1930-х років із фондів Шевченківського національного заповідника у м. Каневі:

***Біля хати-музею на Тарасовій горі.
Світлина 1930-х років.***

*Вид з Тарасової
гори.
Світлина
1937 року.*

Закладення фундаменту музею на Тарасовій горі. Світлина 1930-х років.

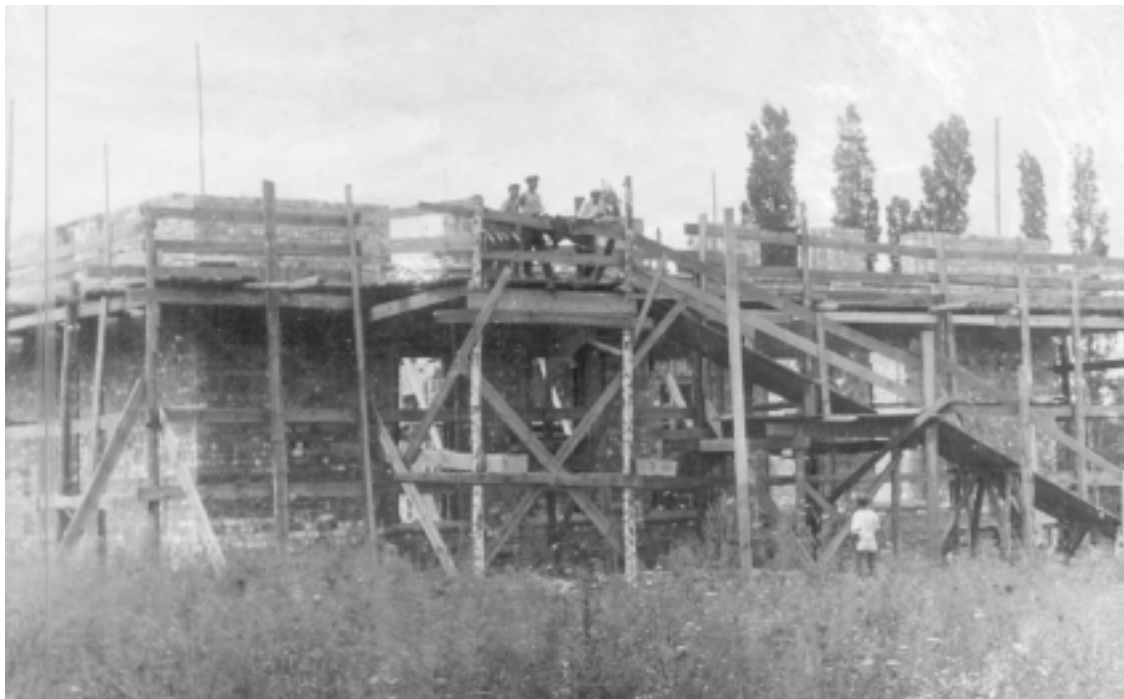
Будівництво фунікулеру. Світлина 1930-х років.

*Вантажний
фунікулер.
Світлина
1930-х років.*

*В.Г. Кричевський на Тарасовій горі в Каневі.
Світлина 1935 р.*

Будівництво музею біля могили Тараса Шевченка.

*Місце поховання (на кладовищі по вулиці Монастирок під
Тарасовою горою) дітей, які померли від голоду
у 1933 році.
Світлина Івана Синяцогого. 2003 рік.*

Художнє оформлення: *Олександра Романів, Люба Кім*
Технічний редактор: *Оксана Заєць*

Підписано до друку 18.11.2003
Формат 60x84x1/16. Папір офсетн. № 1.
Гарнітура Таймс.
ПП Сорока Т. Б.
Свідоцтво Держ. реєстру: серія ЛВ № 17

“Святиня і голодомор”: Свідчення очевидців /
Упоряд. О.В. Білокінь. – Львів: ПП Сорока Т.Б.
2003. – 60 с.

ISBN 966-96091-6-X

Свідчення очевидців про роки Голодомору в Україні
1932-1933 років, які припали на початок спорудження
Шевченківського меморіалу на Чернечій горі

СВЯТИНЯ І ГОЛОДОМОР